

## ІНТЕНЦІЙНА СТРУКТУРА РЕЧЕННЯ

У статті досліджено проблематику інтенційної структури речення. Іntenцію визначено як здатність предиката створювати певну кількість функційно-залежних позицій для заповнення їх семантичними компонентами. Іntenційна структура речення створена на підґрунті інтенційної структури предиката як центрального компонента речення. Іntenційну структуру предиката формують складові, що визначені його релятивною семантикою. Іntenційний аналіз структури речення спрямований на розгляд реченнєвих конструкцій, які сформовані з семантично залежних компонентів. Вказано, що головну роль в утворенні інтенційної структури речення відіграють семантичний предикат і суб'єкт. Позиція предиката у побудові інтенційної структури речення є визначальною. Основу цієї структури становить залежність суб'єкта від предиката. У первинних позиціях компоненти інтенційної структури речення найчастіше тотожні з членами речення формально-синтаксичної структури.

**Ключові слова:** інтенція, інтенційна структура речення, залежність, предикат, залежні компоненти речення.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Складна природа структури речення, система його компонентів, закономірності їхнього зв'язку та взаємодії продовжують перебувати в колі зацікавлень мовознавців-теоретиків. У сучасних лінгвістичних студіях, що розкривають проблематику структури речення, можна виокремити чітко окреслені напрями досліджень формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної, власне-семантичної та комунікативної структур речення. З'ясування особливостей інтенційної структури речення належить до важливих проблем синтаксичної теорії речення, оскільки аналіз взаємодії семантичних компонентів дозволить глибоко пізнати природу реченнєвих конструкцій різного типу, виокремити семантично залежні компоненти та встановити особливості їхньої залежності від предиката.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблематику типології речень та їхніх структурних компонентів досліджували Й. Ф. Андерш [1; 3], І. Р. Вихованець [5; 6], А. П. Загнітко [9], К. Г. Городенська [8], Н. І. Іваницька [10], М. Я. Плющ [15], М. В. Мірченко [12], К. Ф. Шульжук [17], О. Г. Межов [11] та інші мовознавці. Однак, враховуючи концепцію граматики залежностей, важливо спрямувати

увагу на інтенційну структуру речення, визначити закономірності її утворення та виявити залежні семантичні компоненти реченнєвої структури.

**Мета і завдання статті.** Мета нашого дослідження – з'ясувати особливості інтенційної структури речення, визначити її особливості та семантичний склад компонентів. Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі питання: 1) схарактеризувати особливості інтенційної структури речення; 2) встановити основу інтенційної структури речення; 3) окреслити необхідні компоненти інтенційної структури речення.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Інтенцію визначаємо як здатність предиката створювати певну кількість залежних функційно-семантичних позицій для заповнення їх семантичними компонентами. Й. Ф. Андерш в інтенційній структурі розрізняє учасників дії чи стану: агенс (носій дії), пацієнс (пасивний учасник ситуації, наприклад, об'єкт дії, носій стану), локатив, інструмент, адресат. Дослідник виокремлює ліву і праву інтенції – першу пов'язує з активними учасниками дії (агенс), другу – з пасивними учасниками дії (пацієнс, адресат) [2, с. 207]. Інтенційна структура речення характеризує взаємодію семантичних компонентів. Вони організовані в ній на певній ієрархічній основі, яка визначена рангом семантичних компонентів (суб'єкт, об'єкт, адресат, інструменталь, локатив).

Інтенційний аналіз структури речення спрямований на розгляд реченнєвих конструкцій, що сформовані з семантичних компонентів. Головна роль в утворенні інтенційної структури речення належить семантичному предикату і суб'єкту. Основу цієї структури становить залежність суб'єкта від предиката, яка визначає співвіднесення змісту речення з дійсністю. Залежності між компонентами спостерігаємо в кожній інтенційній структурі. Під впливом «відмінкової граматики» семантична структура речення пов'язана зі структурою ситуації. Семантичну структуру речення характеризують як сукупність відношень між предикатом і його аргументами [5, с. 125]. Як підкреслює Й. Ф. Андерш, такий підхід до вивчення синтаксичної семантики є перспективним, але при цьому не слід забувати, що відображення в реченні як одиниці мови і мовлення позамовних фактів є складним процесом і не завжди є однозначним. Це свідчить про те, що мовна семантична структура (у даному разі – інтенційна структура речення)

і структура ситуації можуть і не співпадати, наприклад, речення: *Дощ розмив дорогу* і *Дощем розмило дорогу* є тотожними, оскільки відображають той самий факт, але мають різні семантичні структури, пор. агенс – дія – пацієнс та інструмент/агенс – дія – пацієнс (реалізуючись іменником у формі орудного відмінка, агенс набуває ознаки інструментальності). З цього прикладу видно, як мовні засоби (відмінкові форми, морфолого-синтаксичне оформлення предиката) вносять корективи в структуру ситуації, відповідно трансформуючи її в семантичні структури речення [1, с. 12]. Розгляд інтенційної структури речення необхідно здійснювати з обов'язковим урахуванням типу предиката, його семантики, від якої залежить кількість учасників дії та їхній рольовий статус. Зокрема, різна семантика предиката зумовлює відмінність між семантичними компонентами в інтенційній структурі, пор.: ... *конструктор будує літак* ... (О. Гончар) і *Костя часто хворіє* (В. Винниченко). У першому реченні інтенційна структура охоплює агенса і дію, у другому – носія стану і стан.

Й. Ф. Андерш слушно вказує: «Майже всі дослідники, які займаються питаннями синтаксичного моделювання речення, погоджуються з тим, що модель речення (структурний мінімум, структурна основа, структурна схема) повинна включати мінімальну кількість конститутивних компонентів. Однак питання про те, які компоненти слід включати в структурну модель речення, залишаються нерозв'язаними» [1, с. 17]. Дотримуючись поширеної в сучасній функційній граматиці п'ятикомпонентної системи частин мови [7], услід за І. Р. Вихованцем у побудові інтенційної структури виділяємо дві частини мови – дієслово та іменник. Ці частини мови слід вважати центральними, оскільки саме вони формують переважну більшість речень. На цю типову особливість вказує залежність: позицію предиката займає дієслово (або інші слова зі значенням дії або стану), а позицію синтаксеми (синтаксем) – іменник. Тому дієслово та іменник є необхідними компонентами інтенційної структури речення. Із формально-синтаксичного погляду дієслово та іменник виступають головними членами речення – присудком і підметом. За своїми можливостями дієслово займає визначальну позицію у побудові висловлень і тому стає найцентральнішим членом речення. Воно вказує як на модально-часові характеристики речення, так і на синтаксемний склад простих семантично елементарних реченнєвих конструкцій як основних інтенційних структурних схем речення. Залежність групує семантично

елементарні речення у класи з їхніми відмінними інтенційними структурами. Встановлення і опис моделей речення певної мови в їхніх системних взаємозв'язках є проблемним питанням, оскільки, на думку О. І. Москальської «... виявити кінцевий інвентар моделей речення відповідної мови означає дати синтаксису таке ж ясне розуміння його структурних одиниць, їхніх типів і сфери функціонування кожної з них, яке давно має в своєму розпорядженні морфологія, що твердо знає, якими структурними типами і підтипами слів і якими формоутворювальними засобами володіє відповідна мова» [13, с. 21–22].

Іntenційна структура речення створена на підґрунті інтенційної структури предиката як центрального компонента речення. Іntenційну структуру предиката формують складові, що визначені його релятивною семантикою. Й. Ф. Андерш вважає: «При визначенні типів простого речення доцільно використати досягнення теорії валентно-інтенційного моделювання, яке передбачає встановлення репертуару структурних моделей і опис їх семантичних реалізацій, розрізнення вихідних і похідних структур, з'ясування диференційних ознак при порівнянні функціонування простих речень у слов'янських мовах. При з'ясуванні диференційних ознак при порівнянні функціонування простих речень у слов'янських мовах слід брати в увагу, на нашу думку, те, як в цих умовах виражається суб'єктність, деагентність, володіння» [3, с. 21]. Проте, на нашу думку, не варто об'єднувати валентність та інтенцію. Адже дві теорії, маючи на меті дослідження сполучуваності предикатів з іншими непредикатними одиницями, мають багато відмінного у визначенні особливостей предикатно-синтаксемного складу речення. Основою теорії валентності є поділ предикатів на групи за числом необхідних синтаксем. Однак теорія валентності не характеризує семантичну функцію цих синтаксем. Теорія інтенції спрямована на визначення залежних семантичних компонентів реченнєвої структури. Теорія інтенції має багато спільного з теорією валентності. Обидві теорії підкреслюють визначальну роль предиката у формуванні елементарної структури речення. Однак теорія інтенції і теорія валентності відмінні за напрямком характеристики граматичних явищ у реченнєвих конструкціях.

На думку Н. Г. Ніколаєвої, «Специфіка дослідження властивостей сполучення у теорії інтенції полягає у визначенні орієнтованості дієслівної дії на вихідну субстанцію і субстанцію мети, а також в установленні найнеобхідніших обставинних характеристик. За наяв-

ністю/відсутністю цих субстанцій у реченні і визначається так звана «інтенційна цінність» дієслів, причому орієнтованість на вихідну субстанцію визначається як «інтенція зліва» /←V/, а на субстанцію мети – «інтенція справа» /V →/» [14, с. 15]. Розглядаючи дієслівні предикати мовлення, дослідниця виділяє три підгрупи дієслів: 1) дієслова, що мають інтенцію зліва /←V/; 2) дієслова, що мають двобічну інтенцію / ←V→ /; 3) дієслова, що мають інтенцію зліва і подвійну інтенцію справа /←V→ →/ і вказує на найнеобхідніші для повної реалізації дієслівного значення обставинні характеристики: темпоральні, інтенсивності, способу дії, причини, просторової локалізації [14, с. 15–16]. Таке трактування засвідчує, що інтенційна структура речення є його обов'язковою характеристикою.

Компоненти інтенційної структури речення – суб'єкт, який має семантичні варіації (агенс, носій дії чи процесу або стану) найчастіше знаходить реалізацію у формально-синтаксичній структурі речення в позиції підмета, пацієнс – додатка та ін. У первинних позиціях компоненти формально-синтаксичної та інтенційної структур речення найчастіше тотожні. Досліджуючи чотири яруси структури речення в їхньому співвідношенні «зміст-форма», подібні міркування висловив І. Р. Вихованець: «...у реченнях *Хлопець прочитав книгу і Книга прочитана хлопцем* маємо тотожну власне-семантичну структуру діяч + предикат дії + об'єкт і відмінну семантико-синтаксичну структуру: у першому реченні компонент семантеми і компоненти-синтаксеми якісно і кількісно збігаються, тоді як у другому реченні компоненти-семантеми і компоненти-синтаксеми мають різний характер: переміщення семантем із первинних формально-граматичних позицій зумовило появу синтаксем, що супроводжуються додатковими порівняно з семантемами семантико-синтаксичними відтінками, а тому синтаксеми в реченні *Книга прочитана хлопцем* кваліфікуються так: об'єкт-носій ознаки + компонент дії-стану + діяч» [5, с. 126]. Цілком слушною вважаємо думку Й. Ф. Андерша: «Логіко-семантичний аналіз структури реальної ситуації дозволяє встановити глобальну еквівалентність граматично по-різному оформлених фраз, але тільки семантичний аналіз синтаксичної структури речення здатний уточнити їх семантичні структури і відмінності між ними» [1, с. 14]. Компоненти інтенційної структури речення корелюють із членам речення як репрезентантами формально-граматичної будови речення, тому й можна стверджувати, що, наприклад, агенс найчастіше

зреалізований в позиції підмета тощо. За переконливими висновками А. П. Загнітка, «... такий вияв можна з певністю назвати первинним для певної національної мови, оскільки він відображає усталену модель сприйняття об'єктивної дійсності та відповідну інтерпретацію. Вторинний вияв певної семантичної ролі засвідчує некорелятивність семантичної структури речення і його формально-синтаксичної організації, пор.: *Вітром віднесло від берега рибальські човни* (другорядний член речення вітром з логіко-семантичного погляду характеризується як агенс, а з семантико-синтаксичного – як агентивний інструмент). Це уможлиблює встановлення інваріантних та варіантних репрезентацій тієї чи іншої семантики» [9, с. 598]. Отже, можна стверджувати, що перетворення вихідних речень у похідні не порушує їхньої логіко-денотативної основи, а тільки призводить до суттєвих відмінностей у інтенційних структурах.

Інтенційний потенціал характеризує предикат у системі мови, у мовленні йому властива повна або часткова реалізація. Не реалізовані у мовленні позиції мають факультативне вираження. Зважаючи на інтенційні властивості предиката, легко визначити мінімальні реченнєві структури. Включення до мінімальних реченнєвих конструкцій залежних субстанційних компонентів утворює інтенційні структурні схеми, за якими можна сформувані мінімальні, але цілком семантично достатні в інформативному плані речення. Чітке розуміння інтенційної структури речення не допускає утворення неосмислених структур типу: *Студент вивчив. Я пишу. Сестра дає*. Такі реченнєві конструкції властиві прихильникам концепції, яка включає в структурну схему речення лише головні його члени, пор.: «Поширюючі члени не входять до складу структурної схеми речення» [16, с. 90]. Для інформативної довершеності ці речення потребують компонентів, які визначає залежність, напр.: *Студент вивчив аксіому. Я пишу листа ручкою. Сестра дає книжку братові*. Подібні міркування висловлюють Ф. Данеш, який зауважує: «Важко обґрунтувати, чому основою осмислених речень слід уважати фрагменти типу *Karel tušil* або *Hra pŕipadá, a ne Karel tušil neznáze. Hra pŕipadá* naivní. Прийнятнішою є думка, що ядро синтаксичного репертуару мови конституює набір моделей для таких речень, з яких потім можна легко вивести інші» [14, с. 62] та Й. Ф. Андерш, який є прихильником валентно-інтенційної моделі речення [1]. Таке розуміння моделі речення, на думку вченого «... має свої теоретичні і практичні переваги. ... воно дозволяє адекватніше й повніше описати типологію речень

певної мови <...> знання кінцевого набору моделей речення і їх модифікацій становить необхідну передумову спілкування між мовцем і слухачем і, з цього погляду, є таким же важливим, як і знання, наприклад, моделей словозміни» [1, с. 18]. На нашу думку, інтенційна модель речення має бути побудована з урахуванням потенційних властивостей предиката, зумовлених його семантикою, яка може бути самодостатньою або самонедостатньою, тобто може потребувати або не потребувати для реалізації значення залежних компонентів. Здатність предиката мати функційні позиції для заповнення їх залежними компонентами має для семантичного моделювання речення важливе значення, оскільки від ознакового компонента залежить якою буде інтенційна структура речення, які залежні компоненти будуть функціонувати у цій структурі, і як вони будуть представлені у семантичному плані. Інтенційна структура речення виражає сукупність залежностей між компонентами речення, відображених у реченнєвих структурах. Такі відношення варто диференціювати: 1) агенс – дія; 2) носій процесу – процес; 2) носій стану – стан; 3) дія – інструмент, 4) агенс – дія – пацієнс; 5) агенс – дія – пацієнс – інструменталь та ін.

**Висновки та перспективи подальшого дослідження.** Отже, інтенційну структуру речення формують предикат і залежні від нього компоненти. Інтенційна структура речення вказує на взаємодію семантичних компонентів реченнєвої конструкції. На тип інтенційної структури речення впливає семантичний потенціал предиката, від якого залежить кількість компонентів речення. Інтенційна структура речення є основою для утворення реченнєвих моделей і формування похідних реченнєвих конструкцій. Подальші наукові розвідки передбачають детальний аналіз залежних компонентів інтенційної структури речення.

#### *Джерела та література*

1. Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською : [монографія] / Й. Ф. Андерш. – К. : Наук. думка, 1987. – 191с.
2. Андерш Й. Ф. Інтенція / Й. Ф. Андерш // Українська мова: Енциклопедія : [1797 статей] / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія», 2000. – С. 207.
3. Андерш Й. Типологія простого слов'янського речення і український мовний матеріал / Йосип Андерш // *Ucrainica I. Současná ukrajinistika problému jazyka, literatury a kultury. K 65. narozeninám prof. Josefa Anderše. Sborník článků.2. Olomoucké sympozium ukrajinistů 26.-28. srpna 2004.* – Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2004. – S. 21–25.

4. Danes F. Větné vzorce v češtině / F. Danes, Zd. Hlavsa a kol. – Praha : Academia, 1981. – 270 s.
5. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення : [монографія] / Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
6. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
7. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : [академ. граматики української мови] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська; [за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця]. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 398, [2] с.
8. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць : [монографія] / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
9. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови. Морфологія. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.
10. Іваницька Н. Л. Нариси із синтаксису української мови : [посібник для студентів-філологів] / Н. Л. Іваницька. – Вінниця : ВДПУ, 2011. – 183 с.
11. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : [монографія] / О. Г. Межов / [відп. ред. І. Р. Вихованець]. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с.
12. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко / [відп. ред. І. Р. Вихованець]. – [Вид. 2-ге, переробл.] – Луцьк: РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
13. Москальская О. И. Проблемы системного описания синтаксиса : На материале немецкого языка : [монография] / О. И. Москальская. – М. : Высш. шк., 1974. – 156 с.
14. Ніколаєва Н. Г. Семантико-синтаксична організація речень з дієслівними предикатами мовлення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Н. Г. Ніколаєва ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 27 с.
15. Плющ М. Я. Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні : [вибрані праці] / М. Я. Плющ. – К.: Вид-во Національного педагогічного ун-ту імені М. П. Драгоманова, 2011. – 362 с.
16. Русская грамматика : в 2 т. / [под ред. Н. Ю. Шведовой]. – М. : Наука, 1980. – Т. 2 : Синтаксис. – 709 с.
17. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 408 с.

**Масицкая Татьяна. Интенциональная структура предложения.** В статье исследовано проблематику интенциональной структуры предложения. Интенцию определено как способность предиката создавать определенное количество функционально-зависимых позиций для заполнения их семантическими компонентами. Интенциональная структура предложения создана на основе интенциональной структуры предиката как центрального компонента предло-



ження. Іntenціональну структуру предиката формують складові, визначені його релятивною семантикою. Іntenціональний аналіз структури речення направлений на розгляд конструкцій, які сформовані семантично залежними компонентами. Визначено, що головну роль в утворенні іntenціональної структури речення грають семантичний предикат і суб'єкт. Позиція предиката в побудові іntenціональної структури речення є визначальною. Основою цієї структури є залежність суб'єкта від предиката. В первинних позиціях компоненти іntenціональної структури речення частіше тотожні з членами формально-синтаксическої структури.

**Ключеві слова:** іntenція, іntenціональна структура речення, залежність, предикат, залежні компоненти речення.

**Masytska Tetiana. Intentional structure of the sentence.** The problems of intentional structure of the sentence were explored in this article. Intention was defined as the ability to create a number of predicate dependent functional-semantic position to fill their semantic components. Intentional structure of the sentence was created on the base of intentional structure of predicate as a central component of the sentence. Intentional structure was forming by predicate specified by its relational semantics. Intentional analysis of the sentence structure was directed to the structures, which were formed with semantic dependent components. Was indicated that the semantic predicate and subject played the main role in the formation of intentional structure of the sentence. Position of the predicate in building intentional sentence of the structure is crucial. The basis of this structure was dependent on the subject of the predicate. Components of the intentional structure of the sentence in primary positions often were identical with members of offers formal syntactic structure.

**Key words:** intention, intentional structure of the sentence, dependency, predicate, dependent components of the sentence.

УДК 811.161.2'367.333

*Олександр Межов*

## **МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧНІ ВАРІАНТИ ТЕМПОРАТИВІВ У ГРАМАТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

У статті проведено системне дослідження морфологічних і морфолого-синтаксичних варіантів темпоративів – адвербальних темпоральних синтаксем сучасної української літературної мови на матеріалі художніх текстів, співвідношення їх з підрядними частинами часу. Описані прийменникові і безпри-